

ARI

Souvenirs uit heilige plaatsen

G. Stam

In het *Rituale Romanum*, in 1614 onder Paus Paulus V uitgebracht, zijn de plechtige zegeningen van pelgrims en hun attributen, die vanaf 1100 in de liturgie voorkomen, niet meer opgenomen. Hiermee komt een wezenlijke verandering in de symbolische betekenis van het 'pelgrim zijn' en met name van de voorwerpen, die iemand tot een pelgrim bestempelen: staf, tas en insignes. De eerste twee attributen verdwijnen gaandeweg; uit de pelgrimsinsignes, nog tot ver in de 16de eeuw opengewerkte tekens met de afbeelding van een mirakel of heiligen, ontwikkelen zich de bedevaartpenningen, die aan beide zijden geslagen worden.

Om een voorstelling te krijgen van de functie van pelgrimsinsignes, vanaf de 12de eeuw in omloop, is het nodig in het kort de betekenis te schetsen van een bedevaart in de middeleeuwen.

In de middeleeuwen is men er vast van overtuigd, dat een tocht naar plaatsen, waar de relieken van heiligen worden bewaard of wonderen zijn geschied, een louterende werking heeft op lichaam en ziel. Door een bedevaart te maken, kan een gelovige aflaten verkrijgen, verlossing van de zonden op aarde en vermindering van de straf tijd na de dood.

Het is nodig in staat van berouw te verkeren, op de plaats van bestemming te biechten en de absolutie te ontvangen. De grootte der aflaten verschilt per reisdoel; een Nederlandse reisgids uit het derde kwart van de 14de eeuw noteert als som van alle aflaten, die in Rome verworven

men worden enige tienduizenden jaren. Het aanschouwen van de zweetdoek van Veronica, waarop de gelaatstrekken van Christus staan afgebeeld, leverde de inwoners van Rome een aflaat van 5000 jaar op, Italianen van buiten Rome 9000, terwijl pelgrims ten Noorden van de Alpen zelfs 14.000 jaar kwijtschelding konden verdienen.

De grootste aflaat, één van 100.000 jaar - maar wat is dat op de eeuwigheid - verwierf men te Rome door in de Santa Croce in Gerusalemme, op de zetel te gaan zitten waarin gedurende de eerste eeuwen van het Christendom paus Sixtus II, aan zijn martelingen zou zijn overleden¹. De bedevaart moet in hoofdzaak beschouwd worden als een boetetocht, ondernomen uit berouw, de zorg voor het zieleheil in het hiernamaals en de angst voor de gruwelen van de hel. Maar ook is het een tocht, waarmee men gunsten af kan smeken, zoals vrijwaring van armoede en ziekte. Naast deze op eigen initiatief ondernomen reis wordt de bedevaart opgelegd als straf voor misdaden. Het is oorspronkelijk een door de kerk opgelegde straf, die bij doodslag verlangd wordt en dient tot zieleheil van het slachtoffer.

De strafbedevaart wordt in de loop van de 13de eeuw over-

genomen door de wereldlijke rechter in geval van mishandeling, belediging en ongehoorzaamheid jegens het wettelijk gezag. In het dierenepos 'Van den vos Reynaerde', waarvan de vroegste versie dateert van omstreeks 1180, wordt de draak gestoken met zo'n bedevaart. De vos ontsnapt aan zijn terechtstelling door te beweren, dat aan hem door 'deken Hermanne' al een verbanning van drie jaar straf voor zijn schelmenstreken was opgelegd. 'Ic bem worden peelgrijn', roept hij uit en kondigt een tocht naar Rome aan².

De afstand tot het bedevaartsoord staat enigszins in verhouding met de ernst van het misdrijf; men kan kiezen uit ruim 1800 plaatsen. Tussen 1492 en 1549 worden er in Amsterdam door het stedelijk gerecht 54 bedevaarten opgelegd, waarvan vijftien naar Keulen, zes naar Rome en vijf naar Einsiedeln. Acht veroordelingen noemen Amersfoort en naar 's-Gravenzande gingen vier tochten³.

Een derde categorie vormen de zogenaamde beroeps-pelgrims, die, meestal reislustig en avontuurlijk van aard, tegen betaling een bedevaart ondernemen voor het geestelijk heil van anderen of door anderen gedane beloften inlossen. In het testament van Jacoba van Beieren, gestorven in 1436, zijn verschillende bedragen opgenomen voor bedevaarten ten behoeve van het zieleheil van de gravin: Jacob Noirde kreeg geld voor een reis naar Keulen 'ten Drien Coningen', Jan van der List voor een bezoek 'ten heyligen Bloede te Wilssenack' en Adriaan de bastaard 'voir ene bedevaert voor mijnre vrouwe te doen t'sinte Jacobs te Compostel'⁴. Tenslotte zijn er dan de lieden, bij wie het niet om vrome zaken te doen is, maar die uit gemak of roofzucht de pelgrimsmantel omslaan.

Hoe gemotiveerd ook, een pelgrimstocht was in geen geval een gevaarlose onderneming. De maandenlange reizen naar beroemde heilige plaatsen als Jeruzalem met de H. Grafkerk, Rome, waar 'de schimmen van ontelbare heiligen rondwaarden' en Santiago de Compostella, waar volgens de legende de apostel Jacobus de Meerdere zou zijn begraven, vonden vaak een voortijdig einde. Was het niet door onveilige wegen of natuurrampen dan bestond nog de mogelijkheid een slachtoffer te worden van de pestepidemieën, die Europa in de middeleeuwen teisterden. In de 14de eeuw ontstaan er verschillende bedevaartsoorden en gastverblijven gewijd aan de pestheilige bij uitstek, St. Rochus, een pelgrim die tot zijn dood in 1327 vele pestlijders genas.

Pelgrims willen in de regel een bewijs van hun bedevaart. Het meest waardevolle aandenken aan een volbrachte tocht is een reliek. Om te kunnen voldoen aan de steeds groeiende behoefte aan relieken worden al vroeg onechte exemplaren op de markt gebracht. De botfragmenten van

sommige heiligen wijzen op een meer dan gebruikelijk aantal ledematen; van het heilige kruis zelfs, meende de H. Bernardinus van Siena verontwaardigd, was meer hout in omloop dan zes paar ossen konden slepen. Vanaf de 13de eeuw worden relieken dan ook met de nodige argwaan bekeken.

De algemene overtuiging echter was, dat een pelgrim, die in goed vertrouwen een valse reliek vereerde, daar toch verdienste uit kon putten. Andere mogelijkheden om aan te tonen dat men ter bedevaart is geweest zijn schelpen uit de kustplaatsen Mont St. Michel en Santiago, palmtakken, die gewoonlijk uit het Heilige Land worden meegenomen en briefjes geschreven en bezegeld door geestelijken in het bedevaartsoord.

Vanaf het eind van de 12de eeuw zijn in de meeste pelgrimsplaatsen tinnen insignes en vaantjes verkrijgbaar. Een vernuftige oplossing voor het gebrek aan echte relieken wordt in de loop van de 14de eeuw gevonden in het spiegelinsigne met daarin een convex spiegelkje. De gedachte hierachter is, dat de getoonde relieken in de spiegel kunnen worden opgevangen en men op deze wijze de wonderdoende kracht mee naar huis kan nemen:

1. Detail van een altaarstuk uit het voormalige Augustijnerklooster te Neurenberg, waarop Sint Seboldus als pelgrim met vier tekens op de pelgrimshoed, waaronder een spiegelinsigne.

1487

Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum

Het is verbazingwekkend uit betrouwbare bronnen te lezen op welke massale schaal bedevaarten hebben plaatsgevonden. Kroniekschrijvers vermelden de toeloop van tienduizenden pelgrims op één dag, aantallen die gestaafd worden door oorkonden en rekeningen. In enkele gevallen werden er hoofdelijke tellingen verricht, zoals in 1392 in de stad München, die destijds 10.000 inwoners telde. Op de dag, dat de relieken werden getoond, worden de 40.000 bezoekers doeltreffend 'geturfd' door voor iedere vreemde

ling, die de stad binnenkwam, een erwt in een pot te gooien⁵. In Rome, de zetel van de kerk, arriveren omstreeks 1450 zelfs dagelijks gemiddeld 40.000 pelgrims⁶. De opvang van dergelijke mensenmassa's vereist een verstrekkende organisatie, die de stedelijke overheid zich gaarne getroost met het oog op de baten die de pelgrims inbrengen, maar die in sommige gevallen niet toereikend is.

Ondanks het feit dat de in een bedevaartsoord verkrijgbare pelgrimstekens niet als bewijs van een volbrachte tocht gelden, brengen de meeste pelgrims de insignes, bevestigd op hoed of jas, toch gaarne mee naar huis. Het insigne is ook veel meer dan een reissouvenir: het verleent de drager allereerst bescherming onderweg en geeft hem recht op een gastvrij onthaal in de kloosters. Bovendien is de pelgrim ervan overtuigd dat het insigne de heiligende en magische krachten van de relikwieën van de bedevaartsplaats in zich draagt. Om deze reden worden de insignes, eenmaal thuis, als afweermiddel tegen onheil en ziekte aan de wand gehangen, boven de ingang van woning en stal aangebracht, in bijenkorven gelegd en zelfs in de drinkplaatsen van het vee geplaatst.

Uit dezelfde sfeer van volksgeloof is de gewoonte afkomstig insignes in de vier windstreken af te drukken in de mal van kerkklokken, zodat bij het gieten de afbeelding in relief op de klok achterblijft. Aldus gedecoreerd zou het klokkengelui bezwerend werken op boze machten. Dank zij deze gewoonte zijn er talrijke tekens bewaard gebleven, waarvan de originelen verloren zijn gegaan.

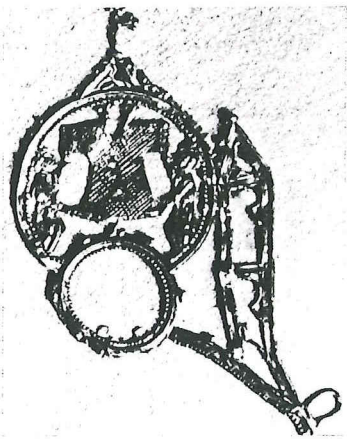
Er moeten vele honderdduizenden pelgrimsinsignes bestaan hebben. Verkoopcijfers uit Einsiedeln, een belangrijk centrum van Mariaverering in Zwitserland, vermelden in 1466 een omzet van 130.000 insignes binnen veertien dagen⁷. Het aantal insignes, dat nu in verschillende West-europese musea en particuliere collecties berust vormt een uitermate bescheiden afspiegeling ervan. De belangrijkste reden voor deze schamele erfenis is het weinig bestendige materiaal van het insigne, dat door allerlei omstandigheden kan worden aangetast. Met name temperaturen onder het vriespunt zijn funest; een lage temperatuur vormt ook één van de oorzaken voor het ontstaan van de zogenaamde tinpest, wratachtige verhogingen op het oppervlak, die bij aanraking verpulveren tot grijs poeder. Het merendeel van de insignes is letterlijk boven water gekomen dank zij nieuwe methoden van archeologisch onderzoek en de inspanningen van amateurarcheologen. Niet zelden worden ze aangetroffen naast of in rivieren, die behalve als waterwegen ook gebruikt werden als stortplaats van afval. Bovendien blijven de insignes in water uitstekend bewaard.

Uit de in Nederland gedane vondsten blijkt, dat naast de belangrijke pelgrimsplaatsen als Jeruzalem, Rome en Santiago de Compostella er ook dichterbij huis geliefde bedevaartsoorden waren.

Het oudste reisverslag van een pelgrimage naar het Heilige Land dateert uit 333 en noemt naast andere plaatsen het Heilige Graf te Jeruzalem het grote doel van de reis. De palmtak en het Jeruzalem-kruis, een groot kruis met vier kleine kruisen eromheen, zijn op de insignes uit het Heilige Land afgebeeld.

Even belangrijk is de bedevaart naar Rome, hoofdstad van de wereld, waar de apostelen Petrus en Paulus begraven zijn. Bijzondere verering geniet de zweetdoek van Veronica, een ragfijn weefsel, waarmee Christus' voorhoofd tijdens de kruisdraging zou zijn afgewist en dat sedertdien zijn gelaatstreken draagt. Insignes uit Rome geven een afbeelding van de doek of de twee gekruiste sleutels van Petrus.

Pelgrimages naar Santiago de Compostella in Noord-Spanje, zijn bijzonder populair in de 13de en 14de eeuw. Drie routes, één vanuit het Noorden, één vanuit Aken en één vanuit Einsiedeln kwamen in Frankrijk samen en leidden langs een reeks andere bedevaartsplaatsen naar Spanje. Als teken dragen de pelgrims een schelp (die op het Gallische strand gevonden wordt) op de hoed. Een grote aantrekkingskracht op pelgrims oefent Keulen uit, waar sedert 1164 de relieken van de Drie Koningen bewaard worden; bovendien zouden daar volgens een in de 11de eeuw ontstane legende St. Ursula en haar elfduizend maagden zijn begraven. Op het Keulse insigne worden Maria met het Jezuskind afgebeeld, die de geschenken der Koningen in ontvangst neemt.

2. Pelgrimsteken uit Aken, gevonden te Oud-Krabbendijk.
Eerste helft 16de eeuw
Neerlangbroek, collectie Van Beuningen

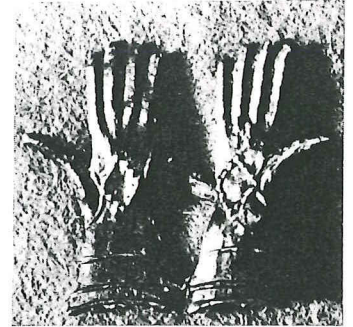
Aken, het tweede Rome en de stad, die tot ver buiten de landsgrenzen pelgrims aantrok, dankt haar faam niet zozeer aan relieken van heiligen dan wel aan Karel de Grote, die van heinde en verre heilige voorwerpen naar door hem gebouwde Domkerk overbracht. Eens in de zeven jaar werden er het kleed van Maria en de windsele van Christus getoond tijdens de Heiligdomsvaart. In en nog bewaard gebleven fragmenten staan de heilige Maagd en de vertoning van haar kleed centraal. Aan afgietsels op 14de en 15de eeuwse klokken danken we de kennis, dat de stad ruim twintig verschillende typen insignes kende. Nauw met Aken verbonden als bedevaartscentrum zijn Kornelimünster en Maastricht. De insignes uit Kornelimünster uit de late 15de en de vroege 16de eeuw laten de H. Cornelius met mijter zien, in de ene hand de kruisstaf en in de andere hand een hoorn, een sprekend attribuut omdat men de naam van deze heilige uit de derde eeuw afleidde van het latijnse 'cornu', hoorn. Te Maastricht werd de H. Servatius vereerd. Pelgrimssignes met zijn beeltenis zijn in Nederland nog niet gevonden, wel fragmenten van insignes in Zweden. Pas op

klokken uit Duitsland en Noorwegen kunnen we een indruk krijgen van het complete insigne, waarop de 'Heer van Tricht' in vol bisschoppelijk ornaat wordt afgebeeld met in de rechterhand de sleutel, die hem door de H. Petrus gegeven zou zijn. Hij stierf in 384 te Maastricht. In het Belgische Geraardsbergen worden de relieken bewaard van St. Adrianus, een heidens hoofdman, die zich bekeerde en na zijn marteldood heilig werd verklaard. Hij geldt als beschermer tegen de pest. Op de insignes staat hij afgebeeld als krijgsman of als geestelijke.

Van pelgrimstekens van de H. Quirinus, beschermheilige van Neuss in Duitsland, zijn behalve enkele bewaard gebleven originelen meer dan tachtig afgietsels op klokken gevonden. De insignes uit de 16e eeuw laten een bijzonder type zien: ajourgietwerk in ovale omlijsting met vier ogen. Canterbury is al zeer kort na de moord op Thomas Beckett in 1170 een druk bezocht bedevaartsoord. Het bloed van de heilige, opgeveegd van de vloer van de kathedraal te Canterbury en aangelengd met water, genas op wonderbaarlijke wijze de zieken, die ervan dronken. Het paar handschoenen, dat tot zijn relieken behoort, vinden we terug op het insigne van Canterbury.

3. Pelgrimsteken uit Maastricht (fragment), gevonden in de dom van Gothem (Zweden).
13de eeuw
Stockholm, Statens Historiska Museum

4. Pelgrimsteken uit Canterbury, gevonden te Oud-Krabbendijk.
Omstreeks 1500
Neerlangbroek, collectie Van Beuningen

Het Amersfoortse pelgrimsteken laat het miraculeuze beeldje zien van Onze Lieve Vrouw met Jezuskind, dat in 1445 in de stadsgracht werd aangetroffen. Aan dit beeldje werden in 1545 niet minder dan 548 wonderbare gebeurtenissen toegeschreven. Nederland telt tal van bedevaartsplaatsen, waarvan tot nu toe geen insigne bekend is, zoals bijvoorbeeld Aardenburg,

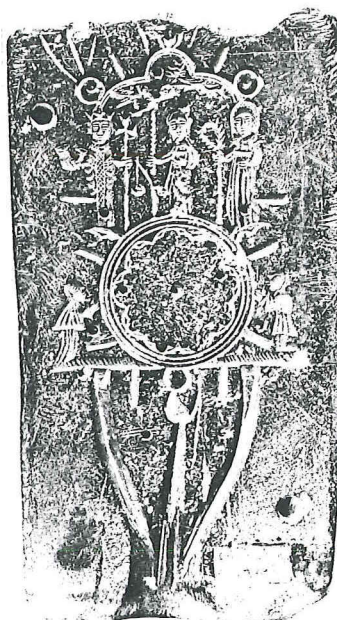
5. Pelgrimsteken uit Amersfoort, vindplaats onbekend.
15de eeuw
Rotterdam, Museum Boymans-Van Beuningen

de veelbezochte Mariabedeplaats in Zeeland, en Amsterdam, waar in 1345 het 'Heilig Sacrament van Mirakel' geschiedde. De Stille Omgang is er nog een herinnering aan.

Voor de aanmaak van de pelgrimstekens zijn fijnzinnige materialen en geraffineerde methoden, gezien de grote hoeveelheden, niet rendabel. Men gebruikt een goedkope en gemakkelijk te smelten tin-lood legering, waarvan de verhouding in een Gentse keur in 1355 wordt genoemd en die ook in de 15de eeuw nog gangbaar blijkt: tweederde deel bestaat uit tin en één derde uit lood⁸. Dit onfijn tin of 'graeuw werck' wordt bij een temperatuur van ca. 400° C in een holle vorm gegoten. Deze mallen, van leispaksteen worden door edelsmeden en stempelsnijders vervaardigd; de voorstelling wordt hier negatief ingesneden. Bij het gieten wordt de mal nauwkeurig afgedekt met een vlakke dekplaat.

Bij een van de weinig bewaard gebleven mallen in de Koninklijke Musea voor Geschiedenis en Kunst te Brussel zijn naast de voorstelling met St. Gudula, patrones van de stad, gietkanalen zichtbaar, waardoor de tinlegering in de vorm wordt gegoten (afb. 6). Na afkoeling en verwijdering van de dekplaat wordt het insigne uit de mal losgemaakt en verder afgewerkt. Het resultaat is een gietstuk, dat aan één kant in reliëf een ajour-voorstelling laat zien van de vereerde relieken, de betreffende heiligen of de gebeurtenis, die tot verering aanleiding heeft gegeven.

Voor de meer draagkrachtige pelgrim zijn er duurdere en grotere exemplaren te krijgen. Het archief van de stad Aardenburg geeft informatie over enkele soorten insignes: 'vergulden ende zilveren teekenen van der prente van onsz liever Vrouwenbeelde'. De tekens zijn in drie categorieën onder te verdelen, 'gewone, middel en cleene'. Ook kan de pelgrim 'looden medaljes en wassen beelden' bij de 'wasvrouw' van de kerk verkrijgen. De omzet in 1523 en een gedeelte van 1524, jaren waarin de bedevaart al sterk terugloopt, bedraagt toch nog 297 vergulde en zilveren insignes, 1440 loden medailles en 1120 pond was⁹. Kenmerkend voor de insignes zijn de ogen of spelden aan de zijkanten. Met deze ogen worden ze bevestigd op de

6. Gietvorm voor het Brussels spiegelinsigne.
15de eeuw
Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis

hoed of op de kleding en vastgemaakt aan de staf of aan de rozenkrans.

Een duurzamer bestaan biedt de bevestiging op een plankje. Een niet alledaagse oplossing, zoals blijkt uit een 15de eeuws archiefstuk uit Blomberg, waar het dient als herkenningsteken bij het verzoek tot opsporing van de pelgrim met 'zweij zeichen uf zwijen brettlin das ein unser frawen von Einsiedeln, das ander Sankt Anna'¹⁰.

Te Amsterdam werd in 1973 een dergelijk plankje opgegraven met twee insignes: die van Wilsnack en Blomberg. Beide plaatsen waren in de 14de en 15de eeuw bekend om hun hostiewonderen; Wilsnack, met een bevolking van nauwelijks duizend zielen ontving jaarlijks 100.000 pelgrims¹¹.

De levering van de vergulde en zilveren insignes is het monopolie van de edelsmeden, de goedkopere exemplaren ressorteren onder de tinnegieters. De religieuze en commerciële kant wordt doorgaans behartigd door de geestelijkheid. Vergunningen voor de verkoop moeten, zoals in Amersfoort, bij deze instantie worden aangevraagd. Deze zijn felbegeerd, niet zozeer door de devote als wel door de lucratieve aard der producten. Er wordt dan ook herhaaldelijk melding gemaakt van overtredingen van het monopolie: al in 1225 worden in het Franse Le Puy twee op winst beluste kooplieden geëxcommuniceerd; in Amersfoort straft men milder (?) met een geldboete¹².

Het kan gebeuren, dat de massale stroom van pelgrims de betreffende gilden en overheden voor problemen stelt. Het vervaardigen en verkopen van devotionaliën wordt dan ieder vrijelijk toegestaan. Op grond van een dergelijke maatregel richtte de latere boekdrukker Gutenberg met zakelijke vooruitziende blik in Aken in 1438 een firma op om volgens een geheime formule spiegelinsignes te maken voor de te verwachten pelgrimsstroom in het 'Grosse Heil-tumsjahr' 1440¹³.

Het zijn vooral de merchandise in aflaten en de overdreven nadruk op de verering der heiligen en hun relieken,

7. Plankje met de insignes van Wilsnack en Blomberg, gevonden te Amsterdam.

Tweede helft 15de eeuw

Amsterdam, Amsterdams Historisch Museum

die de pelgrimstochten vanaf de late 15de eeuw in een slecht daglicht stellen. Steeds duidelijker wordt de hand gelicht met de voorwaarden, berouw en biecht, waaraan men moet voldoen om de aflaten te verkrijgen en de ware intentie lijkt ver te zoeken. Door middel van aflaat-prediking en handel kan men zonder al te veel moeite in het bezit komen van de aflaten, die te kust en te keur bij veel heiligdommen te koop zijn.

In de 'Lof der Zotheid' uit 1515 merkt Erasmus kritisch op over de pelgrim '... en dat gaat maar naar Jeruzalem, Rome of Santiago, waar hij niets te maken heeft, terwijl vrouw en kinderen onverzorgd achterblijven'. Zijn vriend Gerard Listrius voegt daaraan in de marge toe 'Diegenen, die in bijgeloof of sluwheid voordeel zien, horen deze dingen niet graag...' ¹⁴.

Hiermee wordt de kritiek verwoord op de schijnheiligheid van het pelgrimswezen, kritiek die, mede door het uitblijven van krachtige maatregelen na het concilie van Trente in 1563 het begin aankondigt van het einde van de pelgrimstochten, die zo kenmerkend zijn voor de geloofsbeleving in de middeleeuwen.

Noten

1. Herwaarden, J. van, *Pelgrimstochten*, Bussum, 1974, p. 63-64. De auteur noemt deze paus niet bij name.
2. 'Van den vos Reynaerde' in: *Neemt exempel an, satire, lering en vermaan uit de Middeleeuwen*; Spectrum van de Nederlandse Letterkunde 3, 1968, p. 129, vers 3105.
3. Dillen, J. G. van, *Bronnen tot de Geschiedenis van het Bedrijfsleven en het Gildewezen van Amsterdam*, dl. I, 1929. Oorkonden van 1492 tot en met 1548.
4. Dubbe, B., *Tin en tinnegieters in Nederland*, Zeist, 1978, p. 203 noemt hiervoor als bron: *Hist. Gen. Cod.*, 2de st., I, p. 210.
5. Köster, K., 'Mittelalterliche Pilgerzeichen und Wallfahrtsdevotionalien'. In: *Catalogus Rhein und Maas, Kunst und Kultur 800-1400*, Keulen, 1972, deel I, p. 147.
6. Köster, K., *Mittelalterliche Pilgerzeichen*, o.c., p. 147.
7. Idem.
8. Dubbe, B., 'Vijftiende-eeuwse pelgrimsinsignes'. In: *Antiek* 10 (1975/76) p. 421.
9. Kronenburg, J. A. F., *Maria's Heerlijkheid in Nederland*, dl. VI, Amsterdam, 1909, p. 80.
10. Köster, K., 'Pilgerzeichen-Studien'. In *Bibliotheca docet*, S. Jost ed., z.p., 1963, p. 94.
11. Baart, J. e.a., *Opgravingen in Amsterdam. Twintig jaar Stadskernonderzoek*, Amsterdam, 1977, p. 386-399.
12. Kemperink, R. M., 'Pelgrimsinsignes'. In: *Spiègel Historiae* 16 (1980), p. 275.
13. Köster, K., *Mittelalterliche Pilgerzeichen*, o.c., p. 147.
14. Herwaarden, J. van, o.c., p. 152.

VROOMHEID PER DOZIJN

rijksmuseum het catharijneconvent utrecht